

Sva zbivanja koja su pratila i prate proces nastajanja i stvaranja nacionalnih individualiteta na jugoslovenskom prostoru, ma koliko bila i ranije naslućivana i ma koliko su i do sada akceptirana u teoretskim marksističkim raspravama o naciji, s obzirom na karakter pojave, nužni su novi teoretski napori da se da precizniji i cjelovitiji naučni odgovor koji bi potpunije izrazio stvarnu suštinu fenomena nacije i nacionalnog u razvoju društvenih odnosa.

IBRAHIM BAKIĆ

NEKOLIKO REFLEKSIJA O ODNOSU NACIONALNOG I RELIGIJSKOG

1.

Govor o ovoj temi moguće je započeti konstatacijom poznatog britanskog historičara Setona Vadsona iz knjige »Nacije i države« u kojoj ističe da je formiranje nacija na Balkanu teklo primarno putem kulture i jezika, to jest tradicije (istorijske i kulturne) a ne putem države što je bio slučaj sa formiranjem nacija u Evropi. U tome nalazim da je i o nacionalnom i religijskom, odnosno njihovom suodnošenju moguće raspravljati, prije svega, sa stanovišta istorijskog i kulturnog iskustva koje je veoma složeno i specifično, upravo na ovom prostoru.

Istorijsko iskustvo, kao i aktuelna društvena situacija u najširem smislu riječi, nesumljivo pokazuju da su nacionalni i religijski odnosi bili i ostali veoma slojeviti, te da je njihov razvoj uslovljen rješavanjem niza istorijskih i socijalnih pitanja egzistencije jugoslovenskih naroda i narodnosti, te istorijskim i etničkim procesima njihovog zbližavanja i povezivanja.

Kompleksnost ovih odnosa i njihov socijalni i politički uticaj sa svim reperkusijama na svakodnevne odnose i život ljudi i društveni razvoj sasvim su dovoljni razlozi da se

shvati i sva teorijska i empirijska ozbiljnost složenosti suodnosa religijskog i nacionalnog. Ona proizilazi i iz činjenica što je višenacionalna i višekonfesionalna struktura SFRJ i SRBiH formirana tokom vijekova i da se aktuelni i istorijski vidovi manifestovanja tog suodnosa javljaju kao faktori koji utiču na procese izgradnje i savremenog jugoslovenskog društva. Ti procesi, dakle, svoju osnovu imaju u istorijskom toku i u aktuelnom trendu socijalizacije društvenog i kulturnog bića jugoslovenskog društva, mada primarno izvire iz njegove socijalno-klasne i kulturne strukture koja je, i istorijski gledano, bila veoma složena i specifična a u tom se izrazu ispoljava i u aktuelnom društvenom kretanju.

U okviru višenacionalne i višekonfesionalne strukturiranosti jugoslovenskog društva, Bosna i Hercegovina je izrazit primjer složene višenacionalne i višekonfesionalne zajednice, u kojoj su odnosi između nacija bili veoma slojeviti sve do njihovog postavljanja na osnovama ravnopravnosti, bratstva i jedinstva što je tekovina socijalističke revolucije i izgradnje socijalističkog samoupravnog društva. Savremene tendencije u tom pogledu proizilaze iz karakteristika savremenog jugoslovenskog duhovnog podneblja u cjelini i iz činjenice da je Jugoslavija onaj središnji prostor gdje su se ukrštale različite tendencije, kulturni oblici i sadržine na čiji su razvoj imale uticaja razni religiozni (kulturni) sistemi i religijske zajednice, bez čijeg se uvažavanja teško mogu razumjeti međukonfesionalni i međunacionalni odnosi, kao i odnos nacionalnog i religijskog uopšte. Te relacije specifičnosti i složenosti jugoslovenskog stanovništva moguće je pratiti i zbog toga što su i nacija i religija imale i imaju refleksije na ukupne društvene odnose, tj. socijalna gibanja u sferi politike, kulture, ideologije i svijesti uopšte.

Iako religija nema onu ulogu koju je imala do socijalističke revolucije kada je dominirala duhovnim životom ljudi, ipak ona i danas ima znatnog uticaja na različita područja života i odnose, a posebno na etničke procese i nacionalne odnose. Dakle, desile su se značajne socijalne transformacije unutar religijskog života i religijskog faktora u cjelini. Te promjene su na tragu bitnih transformacija religijske svijesti, kulturnih i drugih socijalnih procesa i oblika unutar religijskog na putu povezivanja sa socijalnim promjenama i tendencijama u razvoju socijalističkog samoupravnog društva.

I u nacionalnom razvitku, tj. nacionalnom biću desile su se krupne promjene. Na tragu socijalno istorijskih zakonitosti nastanka nacija na našem prostoru, bitno su se promijenili uslovi njihove egzistencije i razvoja i, saglasno socijalističkom samoupravnom produkcionom odnosu, u bitnome izmijenili i nacionalni odnosi, kao i odnosi nacija — religija.

Nacija se «izvukla» iz sakralnog ornamenta i postala stabilan socijalni subjekt savremene epohe, ona je u središtu socijalizacije i civilizacijskih tendencija, koje se naročito ogledaju u činjenici da je zahvaćena snažnim, ne samo političkim već opštečuljskim emancipatorskim procesima. Nacionalna svijest je nadvladala religijsku svijest, a nacija religiju kao pojavu, kao faktora kulturnog života i kao instituciju. Taj proces se odvijao u središtu reevolucionarnog preobražaja produkcionog društvenog odnosa, ali ne jednosmjerno i pralinijski, već u stalnom protivrječnom procesu i međusobnom uticaju revolucije na naciju i nacije na revoluciju.

2.

Iz prethodnih izlaganja prepoznatljivo je da su i religija i nacija oni socijalni faktori koji se na jugoslovenskom prostoru međusobno dodiruju, u nekim aspektima ukrštaju sve do međusobnog uslovljavanja u procesu njihovog međusobnog prevazilaženja. Dakle, prepoznatljivi su isti ili slični socijalni tj. klasični činioци i pretepostavke njihove dijalektike od kojih zavisi i sudbina religije i sudbina nacije sada i u budućnosti.

Tek u tom rasponu procesa i odnosa u razvoju i socijalnoj funkciji nacije i religije moguće je tražiti i pronaći i njihovu međusobnu vezu, suodnos, tj. i istorijsko i ovovremeno korenspondiranje.

Dosadašnje propitivanje tog odnosa između nacije i religije na institucionalnom nivou, na ravni nacionalnih i religijskih odnosa, i na teorijskom i empirijskom planu pokazuje bitne religijske i nacionalne transformacije i oblikovanje nacionalnih i religijskih odnosa u kontekstu opšte civilizacijskog i društvenog razvoja. Tu su, zapravo, i bitni uslovi i faktori koji ih, u osnovi, određuju i u istorijskoj i aktuelnoj socijalnoj i političkoj dimenziji. Za razumijevanje tog procesa nužno se nameću dva pitanja.

Prvo, propitivanje fenomena religije i religioznosti i to od globalnog sagledavanja njene socijalne suštine do definiranja pratećih joj kategorija i odnosa prema naciji i nacionalnim odnosima. U tom kontekstu, osnovno je koliko profiliranje religioznosti i njeni razni pojavni oblici na području savremenjenog trenda razvoja društva utiču i na profiliranje religijskih odnosa i uspostavljanje korelacijskih veza sa nacionalnim i spram nje i nacionalnih odnosa. Drugim riječima, koliko i u kojim vidovima i sadržinama religija i religijsko jesu stvarno prisutni u naciji i nacionalnom, koliko je to plod određenih ideoloških i političkih racionalizacija religije i religioznosti u funkciji jačanja institucionalnih religijskih

sistema, te koliko danas religija ima potrebu i nastoji da se osloni na naciju i nacionalno odnose radi jačanja svojih pozicija i izlaska iz stagnacije i krize.

Drugo, da li su nacije kao socijalne pojave uistinu i sakralne? Da li je i koliko religija stvarni konstituens nacija na našem prostoru. S tim u vezi je i pitanje koliko religija kao komponenta nacije egzistira »nezavisno« kao faktor u prošlosti i sadašnjosti i da li je ona sastavni dio jednog od činilaca nacionalnog konstituisanja (najčešće etničke komponente) i drugih komponenti (svijesti, kulture itd.). Koliko je religija u tome tradicionalni, a koliko savremeni faktor u nacionalnom biću, razvoju i egzistenciji nacija i da li ona može egzistirati kao zasebna i »nezavisna« pojava (što kao činilac objektivno i jeste) i u naciji? Na toj ravni se postavlja i važno pitanje gdje se ove dvije pojave zaista susreću, gdje su njihove korelacije, na kom stepenu njihova razvoja, u čemu i kako u savremenim uslovima korespondiraju (u sferi svijesti, kulture, ideologije, politike itd.)! I nadalje koliko nacionalni život danas ima potrebu da se oslanja na religiju i religijske sadržaje; da li i koliko ti sadržaji pomažu nacionalni opstanak i razvoj; da li i koliko doprinose razvoju nacionalne svijesti, kulture, očuvanju tradicije, stvaranju i održavanju nacionalnih mitova, pa sve do nacionalnih stereotipija; koje se sve vrste neprijateljstva i netrpeljivosti ispoljavaju npr. između nacionalne sredine i institucionalne religije i sl.

Iz svega ovoga proizilazi da je centralno pitanje u razvoju suodnosa nacionalnog i religijskog određenje i definiranje onih elemenata nacije i nacionalnog unutar kojih su sadržane i ispoljavaju funkciju religijskog u nacionalnom uopšte i posebno u nacionalnom razvoju i konstituisanju nacija na jugoslovenskom prostoru.

Zato su shvatanje i definiranje sadržine i struktura nacije u našim uslovima, bez sumnje, vrlo značajne za ocjenu interakcije nacionalnog i religijskog, koje je često izvor nerazumijevanja ne samo u teorijskom promišljanju već i u praktičnom ponašanju i djelovanju individuum, nacionalnih i religijskih grupa, pa i subjektivnih snaga i u odnosu spram nacije i spram religije.

U definiranju nacije u našim uslovima srećemo se sa nizom teorijskih i drugih opštemetodoloških teškoća. Teškoće, naravno, ne proističu samo iz složenosti nacije kao društvene pojave već i iz složenosti i specifičnosti mnogih socijalnoekonomskih, kulturnih i političkih uslova u kojima su se konstituisale i razvijale nacije na jugoslovenskom prostoru. I, zapravo, tek zahvatanjem i valorizacijom svekolike istorijske socijalno-klasne sadržine koja se u jugoslovenskim

načinama konstituisala kao identitet zajednica, ali i težnje njihovog međusobnog zblizavanja i povezivanja, te procesa i odnosa koji su pratili taj konstitutivni naboj nacija na našem prostoru, a prije svega religijskog faktora moguće je doći do suštine nacionalnog, do biti i praksisa nacije i u tom sklopu do inješta religijskog u nacionalnom konstituisanju i razvoju. Ne to valja kazati da svi ti složeni društveni odnosi i socijalno-istorijski i kulturni procesi kroz koje su prolazili naši etnički, odnosno nacionalni kolektiviteti, daju specifične dimenzije sadržaju i procesima nacionalnog konstituisanja, razvoja i afirmacije nacionalnih posebnosti (zajednica) unutar multinacionalne zajednice. Ta činjenica nužno određuje i mjesto i ulogu religijskog faktora u tim procesima i odnosima i to u onom dijalektnom smislu da se religijsko unutar nacionalnog javlja u dvojnem izrazu: kao proces integracije i kao proces dezintegracije unutar nacionalnog.

Sva ta zbivanja koja su pratila i prate proces nastajanja i izrastanja nacionalnih individualiteta na jugoslovenskom prostoru i njihove socijalističke samoupravne zajednice, ma koliko bila i ranije naslućivana i ma koliko su i do sada akceptirana u teoretskim marksističkim raspravama o naciji, s obzirom na karakter pojave, nužni su novi teoretski napori da se dá precizniji i cjelovitiji naučni odgovor koji bi potpunije izrazio stvarnu suštinu fenomena nacije i nacionalnog razvoja društvenih odnosa i posebno na našem prostoru.¹⁾ To naročito važi za Bosnu i Hercegovinu koja, unutar jugoslovenske cjeline, čini sui generis istorijski subjekt sa nizom etničkih i nacionalnih individualiteta i sa specifičnom istorijskom i kulturnom tradicijom i političkim prilikama, u kojima je religijski faktor imao osoben kontekst ispoljavanja, specifičan odraz na procese nacionalnog konstituisanja i ispoljavanja — kao faktor razdvajanja, ali i kao unutrašnji činitelj integracije svake nacije i povezivanja različitih religijskih i nacionalnih subjektiviteta.

3.

U ovom razmatranju nužno je poći, dakle, od teze da je religija nesumnjivo odigrala određenu ulogu u nacionalnom konstituisanju i razvoju jugoslovenskih naroda zavisno od društvenih uslova i faza razvoja pojedinih etničkih, narodnih i nacionalnih oblika povezivanja i zajedništva. Ponegdje je religija imala dosta izraženu i efektnu ulogu u ovom procesu.

¹⁾ Na to je ukazala i rasprava u Cavtatu na Međunarodnoj trijebni «Socijalizam u svetu», koja je održana od 22—25 oktobra 1987. godine o temi: «Nacionalno pitanje i međunarodni odnosi».

Tamo gdje je bila važan dio cjeline narodnog života razumljivo da mu je dala i određeni pečat, pa je stoga, bez sumnje, i religija jedan od konstitutivnih obilježja nacije i s tim u vezi nema sporenja. Međutim, nesuglasja nastaju onda kad treba odrediti u kojoj je mjeri religija konstituens nacije. O tome naša je hipoteza sljedeća: religija je različito bila prisutna u konstituisanju pojedinih jugoslovenskih nacija. Zajedničko je, međutim, u tome da je njen doseg najveći u vrijeme stvaranja etničkog jedinstva i formiranja naroda kao nižeg stupnja od nacije i da se ti elementi putem etničkog i narodnog prenose u naciju i samo posredstvom tih sistema one egzistira u naciji. Ova hipoteza naravno ne isključuje mogućnost inkorporiranja religijske svijesti u nacionalnu svijest tamo gdje se individua i određena grupa ispoljava i kao pripadnik iste religije i iste nacije.

Naravno, za razumijevanje suštine ovog odnosa na jugoslovenskom prostoru nužno je dati nekoliko napomena o artikulaciji nacionalnog i religijskog uopšte, koja nas upućuju i na nijansirano i produbljenije ulaženje u srž pitanja. Evo o tome samo nekoliko teorijskih refleksija u vidu teza kao mogući okviri unutar koga se mogu zasigurno kretati konkretizacije tog odnosa na bosanskohercegovačkoj pa i jugoslovenskoj razini.

Prvo, religijski život nije oslonjen samo na nacionalno. Međutim, tendencija povezivanja ovih dviju pojava uvijek je bila prisutna, mada nekada više a nekada manje. Tendencije snaženja religijskog nastupa prema naciji, odnosno povezivanju religijskog s nacionalnim ide do njihove ideološke identifikacije i to, uglavnom, u formi tri lažne identifikacije nacionalnog i religijskog: lažno srpstvo, lažno muslimanstvo i lažno hrvatstvo, koje se na nacionalnu ravan racionaliziraju kao »katolička nacija«, »muslimanska nacija«, »pravoslavna nacija«. To se događalo i događa uvijek onda kada nosioci religijske ili nacionalne ideje i svijesti imaju neke osobite razloge za to, a oni su uvijek klasne, ideološke i političke prirode.

Drugo, kao što smo već ranije rekli, u razmatranju odnosa religijskog i nacionalnog nužno je početi od toga da su i religijska i nacionalna svijest zatvoreni sistemi ideja, vjerovanja i prakse. Pitanje je, međutim, koliko su ti sistemi kao takvi i samosvojni i nezamjenjivi jedan s drugim i da li je tačna teza o »nacionalizaciji« religije i »posvećivanju« nacije.

Treće, korelacije ovih dviju pojava lakše je pratiti na nižim stupnjevima razvoja religije i nižim oblicima društvenih zajednica od nacije (na primjer, veza religije i etničkih i narodnih zajednica), a manje i znatno teže u savremenim

uslovima. Zbog toga se ovaj odnos može sagledati, prije svega, kroz prizmu metamorfoze i religije i nacije, koja se, u pravilu, dešava kao metamorfoza «svetih» i «profanih» poština nacije. Ta metamorfoza jeste uvijek potencijalna i ispoljava se kao rezultat određenih protivrječnih procesa u društvenoj stvarnosti, te stoga i protivrječnosti unutar religijskog i unutar nacionalnog, te u različitim socijalnim prilikama koje uslovljavaju i različite vidove i sadržine: jednom kao religijski sadržaj koji se inkonponira u nacionalne forme, a drugi put kada se nacionalno inkonponira u religijsko, i to, prije svega, u oblike religijskog institucionalnog oblikovanja i djelovanja. Iz takvog suodnosa nacionalnog i religijskog kao ovozemaljske i onozemaljske pojave nastaje međusobna inkarnacija onih sadržaja pojava koje, s jedne strane, vrše određeno religijsko oblikovanje uz pomoć nacionalnih simbola i, s druge, potpomažu nacionalnu afirmaciju na religijskim osnovama. U tim situacijama mitomanija raste, poruke religije se posredstvom nacionalnog deformiraju u nacionalističko, čime nacionalno gubi izvorno porijeklo i kada proces dostigne vrhunac javlja se pokušaj stvaranja nove religije koja će do kraja «odano» služiti promicanju nacionalističkih ciljeva.

Četvrto, mogućnost zamjene nacionalnog s religijom, kao i religije s nacijom rezultat je prisvajanja istovjetnih funkcija obeju pojava.²⁾ To poistovjećivanje naročito je prepoznatljivo u onim fazama nacionalnog razvitka kad još nije realiziran cjelokupan nacionalan život i kada nacija nije kadra da sama iznese sav historijski zadatak. Tu religija vješto nalazi svoju političku šansu za oblikovanje nekih procesa unutar nacije na sakralnoj osnovi. To su najčešće neki historijski procesi, tradicija i kultura, a nerijetko i neki političko-institucionalni nivoi i aspekti nacionalnog razvitka. To se dešava u onim uslovima i u onim društvima u kojima se nacija i religija ispoljavaju kao političke pojave i kategorije. To je karakteristično i za socijalistička društva, pa i jugoslovensko, koja egzistiraju još uvijek kao immanentno politička kategorija po karakteru uloge koju vrši u odnosu na državu i za državu. Religija koja se još nije oslobodila političkih sadržina, nije, dakle, emancipirana od politike i dalje uslovljava nastojanja religijskih sistema, tj. njihovih institu-

²⁾ U tom su znaku, manje više, sadržina i poruke štampe vjerskih zajednica, teološka literatura, kao i promišljanja dijela laičke strukture, kako one organizovane unutar religijskih instituta tako i van njih.

Primjer takvog promišljanja nalazimo u intervjuu akademika Handije Čemerlića objavljenog u listu «Intervju» od novembra 1987. godine o religijskom u nacionalnom razvitku Muslimana.

cija da se politički ispoljavaju i djeluju. Nacija je od strane socijalističkog društva priznata kao politički faktor u društvenim odnosima, a religiji je, po principu slobode vjeroispovijesti, to pravo negirano. Međutim, unatoč tome ona teži vršenju, osim individualnih, i niza drugih društvenih funkcija u zadovoljavanju čovjekovih potreba, posebno onih što nacija kao politička zajednica ne uspijeva da dovrši. Zbog toga je sasvim razumljivo zašto ona u nacionalnom životu može imati toliko značajno mjesto subjektivno i ako to objektivno nije. Zbog toga i može supstituirati nacionalno pa se onda ne zna ima li u njoj više aspekata svetosti i nadprirodnosti ili artikulacije nacionalnog života na religijski način. Nasuprot tome, nacionalno koje često postaje nedovoljno samo sebi svoju moguću artikulaciju realizira posredstvom religijskog i religijskim karakteristikama. Ta tendencija preuzimanja nacionalnih tj. religijskih svojstava, među kojima najčešće svojstvo »sakralnosti« i »svetosti« s naporom da se međusobno identifikuju ili bar približe, upravo potvrđuje da je sve u posebnostima, te religijsko i nacionalno treba promatrati kao trajno odvojene pojave.³⁾

4.

Odnos religijskog i nacionalnog unutar jugoslovenskog konteksta formiranja i razvoja nacija može se promatrati u tri nivoa: nivo etničke zajednice, nivo naroda kao nižeg oblika od nacije i nivo nacije u građanskoj koncepciji i u koncepciji socijalističke transformacije. Veza između religije i nacije, odnosno religijskog i nacionalnog ostvarivanja je na sva ova tri nivoa. Međutim, radi se o tome u kolikoj mjeri religijsko, a posebno crkveno ili šire konfesionalno utiče na nacionalno konstituisanje, nacionalni razvoj i nacionalni život, posebno u višenacionalnoj sredini, i na koji se način ispoljava njihov međusobni uticaj i suodnos. Odgovor na ovo veoma složeno pitanje moguće je iskazati naznakom nekoliko teza ili, bolje reći, hipoteza.

1. Prva hipoteza mogla bi se formulirati u tom smislu da je religija svoj najveći uticaj ostvarila na nivou etničkog u kontekstu početnih oblika nacionalnog konstituisanja i razvoja nacionalnih zajednica u kojima su evidentni i tokovi identifikacije. Na ovom stepenu razvoja etnosa, veza religije i konfesije (crkve) sa etničkom grupom znatno je jača nego u kontekstu početnih oblika nacionalnog konstituisanja i razvoja, a posebno neuporedivo manja u kontekstu savremenog razvoja već konstituisanih nacija. Na ovom nivou isto-

³⁾ O tome veoma temeljito raspravlja Nikola Dugandžija u knjizi »Religija i nacija«, CMD, Zagreb, 1983.

rijskog procesa formiranja oblika zajedništva ljudi po etnosu narodno je u sjeni religijskog. Religijsko pored sakralne ima i socijalno-kulturnu i pravno-političku funkciju. Narodno se u toj fazi još uvijek uzima kao faktor snaženja religijskog i religijske svijesti. Vjeroispovijest u ovom procesu postaje mjera narodnosti u onom smislu da se »po vjeri određuje narodnost«. U narodnim religijama, religijsko je u etničkoj grupi našlo uporište i oslonac za svoj dalji razvoj i jačanje. Odnos uzajamnosti se uspostavlja i u okviru onih etničkih grupa čija je religija dio jedne od svjetskih religija u okviru kojih je naglašavanje narodnih ili nacionalnih osobenosti od marginalnog značaja. Tako će katoličanstvo, pa i islam na jugoslovenskom području ostvarivati uticaj na etnički konstituent, čak i onda kad ga budu negirali. To je razumljivo, s obzirom da je u vrijeme konstituisanja etničkih kolektiviteta religija ostala kao nasušni posrednik u konstituisanju narodnosnih posebnosti na nivou etničkog diferenciranja i identifikacije. I obrnuto, religija je, upravo, u narodu tražila i nalazila svoj »životni prostor«. To uzajamno traženje i nalaznje — religije i etničke zajednice a kasnije i naroda ostvariće uzajamno djelovanje i stvarati podlogu za približavanje a ne udaljavanje religijskog i narodnog, tj. za interakcijski suodnos ovih dviju pojava.

2. Za razliku kada u fazi etnicke diferencijacije i konstituisanja narodno blijedi u odnosu na religijsko (religijsko postaje središnje u životu zajednice), što se više primičemo savremenosti dešava se obrnut proces — narodno sve više dobija na značaju, prevladaju faktori koji narod definiraju i izvode na viši nivo razvoja (društvene proizvodnje i podjele rada), dok religijsko ostaje sve više na marginama. U fazi konstituisanja i razvoja naroda religija i religijsko još uvijek su prisutni kao značajan faktor, ali ne centralni da bi istorijskim razvojem naroda religijska komponenta sve više gubila na značaju, ali s tendencijom osamostaljivanja u smislu političkog konstituisanja i pokušava da se svrsta u red subjektivnih faktora u narodnom životu. Ova je tendencija karakteristična za sve jugoslovenske narode i ona je zadržana i u fazi nacionalnog konstituisanja identifikujući se kao faktor u krilu građanske strukture — bilo klasne, bilo političke u vidu političkih partija i to sve do socijalističke revolucije.

3. U fazi nacionalnog razvitka, naročito one faze nacionalnog razvitka uslovljene socijalističkom revolucijom, odnosno socijalističkim samoupravljanjem, religija i vjerske institucije gube pozicije političkog faktora u nacionalnom razvoju i nacionalnom životu, a nacionalno u odnosu na religijsko postaje autonomno, slobodno. Od tada religijske institucije se grčevito bore za ponovno prisvajanje nacionalnog, ali

na način da se religijsko posjeduje u nacionalnom izvan društvenih institucija čime se, u suštini, vrši preobrat religijskog u klerikalizam, a nacionalnog u nacionalizam. Tako se na lažan način religija nastoji zadržati kao «raison d'être» a nacija želi steći svoju «dodatnu» afirmaciju, forsirajući ideje koje mogu poticajno djelovati na nacionalnu pripadnost povezanu s religijom, odnosno ono koje pospješuje religijsko pripadanje potaknuto i osnaženo nacionalnim, odnosno nacionalističkim idejama i strastima. Tada dolazi i do stvaranja nacionalno-vjerske simbioze u konotacijama netolerancije ili neprijateljstva spram druge ili drugih nacija i religijskih zajednica i omalovažavanja drugih religija i nacija koje onda neminovno vodi do kleronacionalizma. Upravo, aktualizirajući vezu naroda — nacije s religijom — s konfesijom do formi kleronacionalizma religijski sistemi i danas vide, u ovako sklopljenoj relaciji, jednu od mogućnosti svoga opstanka.